2019 - 20

Proceedings of International Conference on

'Resource Management for Inclusive Development'

14th - 15th February 2020

Sponsored by

Savitribai Phule Pune University

PROCEEDINGS

RMID

PROCEEDINGS

साहसे श्रीः प्रतिवसति ।

Akole Taluka Education Society's,

Agasti Arts, Commerce & Dadasaheb Rupwate Science College, Akole

Tal.: Akole 422 601, District : Ahmednagar, Maharashtra, India.

(Re Accredited 'A' Grade by NAAC and Awarded 'Best College' by University of Pune)

Maharashtra Bhugolshastra Parishad, Pune

सुजाता || 221331

113 **Impact of Palar and Cheyyarriver avulsionon the existence of Marakkanam port in eastern coast of Tamil Nadu** ... [103]
- Sainath Aher[1], Anil Iype[2], Praveen Gawali[3]

114 **Assessment of Resources Contributing for Ecotourism Development and Tourist Satisfaction in Baglan Tehsil, Nashik District** ... [104]
- V. P. Ugale[1], R. V. Patil[2]

115 **Study of Tribal and Non-Tribal Population Distribution and sex ratio in Nandurbar District (Maharashtra)** ... [105]
- R. P. Chavan*, Dr. P. Y. Magare**

116 **Morphometric Study Of Bhairoba Naladrainage Network** ... [106]
- Anilkumar R. Pathare

117 **Geographical Study of Agricultural Region in Pune District, Maharashtra.**
- Memane Shashikant Raghunath ... [107]

118 **Environmental Concerns** ... [108]
- Pandurang Achole

119 **Geographical Analysis of Sex Ratio of SC & ST Population in Junnar Tehsil (Circle Wise), Maharashtra.** ... [109]
- Uttam Nile[1], Santosh Gawali[2], Pappu Kale[3].

120 **A Study of Sex Ratio in the Georai Tehsil** ... [109]
- Somnath Sambhaji Landge

121 **A Characteristics of Savanna Morphogenetic Region : A Geographical Approaches**
- Arjun Doke[1], Dilip Muluk[2] ... [110]

१२२ **नाशिक प्रशासकीय विभागातील लोकसंख्या वैशिष्ट्ये बदलांचा भौगोलिक अभ्यास (२००१-२०११)** ... १११
- * मनिषा मुळाळ ** विरेंद्र नगराळे

१२३ **लातूर जिल्ह्यातील पाळीव प्राण्यांचे वर्गीकरण : एक भौगोलिक अभ्यास** ... १११
- नामदेव एस. गौंड, वागलगावे एच. डी.

१२४ **पर्यावरण : संवर्धन आणि शिक्षण** ... ११२
- एस. जी. बिराजदार

ISBN : 978-81-932622-9-0

Geographical Analysis of Sex Ratio of SC & ST Population in Junnar Tehsil (Circle Wise), Maharashtra.

Uttam Nile[1], Santosh Gawali [2], Pappu Kale [3].

[1]Associate Professor, Department of Geography, PSGVPMS, ASC College, Shahada, Nandurbar. KBC North Maharashtra University, Jalgaon.

[2&3]S.S.C. College Junnar. S.P.P.U. Pune. Pune, India. 410502.

Abstract

Sex Ratio is an important tool for the study of demographic, socio-cultural and economic condition of any region. In present study attempt has been made to analyze the sex ratio among SC and ST population in junnar tahsil of Pune district, Maharashtra. Researcher's has found the sex ratio of ST population is more than SC Population in study region. The changes of sex ratio between 2001 and 2011 have gradually increased. Sex Ratio is an important parameter for study of human resource development of any region. In which area's sex ratio is low those area's face Disagreeable problem such as gender inequality, resulting in the fall in status of socio-economic condition of any region.

Keywords : sex ratio, gender inequality.

* * *

A Study of Sex Ratio in the Georai Tehsil

Somnath Sambhaji Landge

Arts and Science College, Chaosala, Tal.Dist. Bid

Abstract

Human population is a resource and it is studied by several aspects. Population has a dynamic in nature hence spatio-temporal changes in population may be occur. Also the qualitative population determines the development of concern region. This research work has aimed to study the Rural-Urban sex ratio in the study region. The study is mainly based on three conjunctive recent national population census i.e. 1991, 2001 and 2011 census. With the help of graphical presentation this study simplified in view point of common man also. As per data analysed the researcher has been experienced and the study region has been reported less than urban sex ratio. In vice-versa it is experienced in the study period that, urban sex ratio is reported high. In this study, researcher has suggested to step-up by NGO's and Government Bodies in the serious problem.

* * *

2019 - 20

ISSN 2277 - 5730

AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII Issue - II April - June - 2019

Marathi / Hindi Part - I

Peer Reviewed Refereed and UGC Listed Journal

Journal No. 40776

ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal **"AJANTA"**. Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Published by :

Ajanta Prakashan, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877, Ph.No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta1977@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - Impact Factor - 5.5 (www.sjifactor.com)

EDITORIAL BOARD

Professor Kaiser Haq
Dept. of English, University of Dhaka,
Dhaka 1000, Bangladesh.

Roderick McCulloch
University of the Sunshine Coast.
Locked Bag 4, Maroochydore DC,
Queensland, 4558 Australia.

Dr. Ashaf Fetoh Eata
College of Art's and Science
Salmau Bin Adbul Aziz University. KAS

Dr. Nicholas Loannides
Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor,
Faculty of Computing, North Campus,
London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road,
London, N7 8DB, UK.

Muhammad Mezbah-ul-Islam
Ph.D. (NEHU, India) Assot. Prof. Dept. of
Information Science and Library Management
University of Dhaka, Dhaka - 1000, Bangladesh.

Dr. Meenu Maheshwari
Assit. Prof. & Former Head Dept.
of Commerce & Management
University of Kota, Kota.

Dr. S. Sampath
Prof. of Statistics University of Madras
Chennari 600005.

Dr. D. H. Malini Srinivasa Rao
M.B.A., Ph.D., FDP (IIMA)
Assit. Prof. Dept. of Management
Pondicherry University
Karaikal - 609605.

Dr. S. K. Omanwar
Professor and Head, Physics,
Sat Gadge Baba Amravati
University, Amravati.

Dr. Rana Pratap Singh
Professor & Dean, School for Environmental
Sciences, Dr. Babasaheb Bhimrao Ambedkar
University Raebareily Road, Lucknow.

Dr. Shekhar Gungurwar
Hindi Dept. Vasantrao Naik
Mahavidyalaya Vasarni, Nanded.

Memon Sohel Md Yusuf
Dept. of Commerece, Nirzwa College
of Technology, Nizwa Oman.

Dr. S. Karunanidhi
Professor & Head.
Dept. of Psychology,
University of Madras.

Prof. Joyanta Borbora
Head Dept. of Sociology,
University, Dibrugarh.

Dr. Walmik Sarwade
HOD Dept. of Commerce
Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada
University, Aurangabad.

Dr. Manoj Dixit
Professor and Head,
Department of Public Administration Director,
Institute of Tourism Studies,
Lucknow University, Lucknow.

Prof. P. T. Srinivasan
Professor and Head,
Dept. of Management Studies,
University of Madras, Chennai.

Dr. P. Vitthal
School of Language and Literature
Marathi Dept. Swami Ramanand
Teerth Marathwada University, Nanded.

VOLUME - VIII. ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

CONTENTS OF MARATHI PART - I

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
१	जागतिक भूक निर्देशांक आणि भारत **डॉ. महेश प्रभाकरराव देशमुख**	१-७
२	आजची परीक्षा पध्दती **अनिल जनार्दन पांडे**	८-११
३	प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना अंतर्गत गॅस सिलेंडर लाभधारक महिलांचा जीवनमानात झालेले परीवर्तन **डॉ. माधुरी झाडे**	१२-२०
४	धनगर समाजाची बदलती आर्थिक परिस्थिती व उपजिविका **नामदेव श्रीपती हेंडे**	२१-२६
५	बाल हक्क संरक्षणात चाईल्डलाईन १०९८ चे विस्तारीत जाळे **प्रा. श्री. प्रशांत र. घुलक्षे**	२७-३३
६	मराठी बालमासिके : परंपरा आणि सद्यस्थिती **डॉ. राजाराम झोडगे**	३४-३७
७	कृषी विकास : शेतकऱ्यापुढील आव्हाने **डॉ. राखी सिद्राम सलगर**	३८-४०
८	भारत आणि जागतिकीकरण **प्रा. शहाणे रंजना प्रल्हादराव**	४१-४६
९	मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आत्महत्या एक अभ्यास **डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे**	४७-५३
१०	महिला अत्याचार व शासनाची भूमिका **डॉ. सुनिता डी. भोईकर**	५४-६०
११	दलित कथेतील जातीयतेचे चित्रण एक अवलोकन **प्रा. कांबळे डी. आर.**	६१-६४
१२	नाटकातील वेशभूषा : अभिनेता समन्वय **प्रा. डॉ. गहिनीनाथ वळेकर**	६५-६७
१३	ग्रथालय संगणकीकरण : गरज आणि महत्त्व **धोंगडे रवि देवराव**	६८-७१

VOLUME – VIII, ISSUE - II - APRIL - JUNE - 2019
AJANTA - ISSN 2277 - 5730 - IMPACT FACTOR - 5.5 (www.sjifactor.com)

१. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांची आत्महत्या एक अभ्यास

डॉ. सोमनाथ संभाजी लांडगे
कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा, ता. जि. बीड.

Abstract

Suicide of human being is the universal problem, but farmer's suicide is the burning problem in Indian sub-continent particularly in the peninsular India. Maharashtra being a part of peninsular India is facing this burning issue. This study is deals with draught-prone and backward region like Marathwada. Researcher has aimed to highlight on farmer's standards of living and to observe the natural as well as human causing factors of farmer's suicide. The secondary data is collected for the sixteen years through various government offices. For this purpose the 21 crops have been selected. The collected secondary data was tabulated in three groups, each group having five years averages. The statistical techniques viz. percentages and variations have been calculated for further analysis. It is concluded that the study region includes under rain-shadow zone of Maharashtra and there is variations in the rainy days and it's distribution. Marathwada is an industrial backward area though agriculture is it's backbone of economy. Debtness of the farmers and government policy are not only the reasons behind the suicides of farmers but social-psychology and natural conditions are also responsible for the suicides of farmers. Lastly it is suggested that, there is vide scope for construction of large and medium irrigation projects as well as implementation of WADP (Watershed Area Development Programme). There is urgent need to raise the infrastructural facilities to develop the agricultural activities in the region. And there is need to amendment in the central government policies regarding this burning issue. Also there is vide scope for the development of agro-based industries.

Keywords:- शेतकरी आत्महत्या (Farmer's Suicide), पर्जन्यमान (Rainfall), कृषी उत्पादक (Agricultural Productivity), शेतीमाल हमीभाव (Fixed Prices of Agricultural Commodities).

१. प्रस्तावना (Introduction)

शेती हा मराठ्वाड्याच्या अर्थव्यवस्थेचा मूलाधार आहे. परंतु शेती व शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांची गुंतागुंत वाढत आहे. त्या अनुषंगाने शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्यांचा अग्रक्रमाने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला आहे. शेतीचे बदलते स्वरुप, हवामानातील बदल, कर्जबाजारीपणा, मानसिक दौर्बल्य, अनिश्चित पर्जन्यमान, अपुऱ्या सिंचन सुविधा यामुळे शेतकऱ्यांचे मानसिक संतुलन ढळत असून त्याचे पर्यावसान मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्या करत असलेले दिसून येते.

२. उद्दिष्टे (Objectives)

i) मराठवाडा विभागातील शेतकरी आत्महत्या आणि पर्जन्यमान, कृषी उत्पादकता व शासकीय धोरण यांचा अभ्यास करणे.

५. मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्त्या विश्लेषण

अभ्यासक्षेत्रातील आत्महत्त्याग्रस्त शेतकरी

सारणी क्र. ०१

सन	औरंगाबाद			जालना			परभणी			हिंगोली			नांदेड			बीड			लातूर			उस्मानाबाद			मराठवाडा			विचलन
	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	एकूण	पात्र	अपात्र	(%)
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

स्त्रोत :- विभागीय आयुक्त कार्यालय, औरंगाबाद.

ii) मराठवाड्यातील आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांचे जीवनमान अभ्यासणे.

३. संशोधन पद्धती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन कार्य हे द्वितीय सांख्यिकीवर आधारीत असून यासाठी सन २००१-२०१६ या कालावधीची माहिती घेतली आहे. तसेच यासाठी एकूण २१ पिकांची निवड करुन त्यांच्या उत्पादनाची व हमीभावाची आकडेवारी प्रदर्शित केली आहे. सदर अभ्यासाकरिता सरासरी, टक्केवारी व विचलन या सांख्यिकी तंत्रांचा वापर करुन त्यास शास्त्रीय बैठक प्राप्त झाली आहे.

४. अभ्यास क्षेत्र (Study Area)

मराठवाडा हा महाराष्ट्रातील प्रादेशिक व प्रशासकीय विभाग असून त्याचे भौगोलिक स्थान महाराष्ट्र राज्याच्या मध्यवर्ती आहे. या विभागात औरंगाबाद, जालना, बीड, उस्मानाबाद, लातूर, नांदेड, परभणी व हिंगोली हे ०८ जिल्हे व ७६ तालुके आहेत. मराठवाडा पर्जन्यछायेच्या प्रदेशातील मागासलेला भाग असून दख्खन पठारावर बालाघाट व अजिंठा डोंगर रांगात पसरला आहे. या विभागाचा अक्षवृत्तीय विस्तार १७° ३५' उ. ते २०° ४०' उ. तर रेखावृत्तीय विस्तार ७४° ४०' पू. ते ७८° १५' पू. आहे. मराठवाड्याचे क्षेत्रफळ ६४८१३ चौ.कि.मी. असून या भागाची समुद्रसपाटीपासून ३०० ते ९०० मी. आहे.

खुलासा :- ए-एकूण, पा-पात्र, अपा-अपात्र

सारणी क्र. १ नुसार सन २००१ ते २०१६ या संशोधन कालावधीत एकूण ४९१९ शेतकऱ्यांनी आत्महत्त्या केली. यापैकी ३१७३ (६४.५०%) शेतकरी शासकीय आर्थिक मदतीस पात्र ठरले तर १७४६ (३५.५०%) शेतकरी अपात्र ठरले. सर्वात जास्त आत्महत्याग्रस्त शेतकऱ्यांची संख्या बीड जिल्ह्यात असून ती १४३२ इतकी आहे तर सर्वात कमी हिंगोली जिल्ह्यात असून ती २०४ इतकी आहे. सन २०१५ मध्ये ११३३ शेतकऱ्यांनी आत्महत्या केल्या असून ती सर्वाधिक संख्या आहे. सन २००२ च्या तुलनेत सन २०१६ मध्ये आत्महत्त्या केलेल्या शेतकऱ्यांच्या संख्येत १०४४ (९४%) ने वाढ झालेली आहे.

६. मराठवाडा विभागातील शेतकरी आत्महत्त्येस कारणीभूत घटक

मराठवाड्यातील शेतकरी आत्महत्त्येस अनेक नैसर्गिक व मानवनिर्मीत घटक कारणीभूत आहेत.

१. हवामान (Climate)

मराठवाड्याचे हवामान साधारणतः उष्ण कोरडे आहे. परंतु नैऋत्य मोसमी पावसाच्या काळात हवामान आर्द्र असते. या विभागाचे सरासरी कमाल तापमान २८.९° से. ते ४१.७° से. तर सरासरी किमान तापमान १०.२° से. ते २५.५° से. असून वार्षिक तापमान २६° से. आहे.

पिकांना सर्वाधिक पाणी पुरवठा करण्याचा स्वस्त व महत्त्वाचा स्त्रोत पाऊस आहे. मराठवाड्याचे काही वर्षापूर्वी सरासरी वार्षिक पर्जन्यमान ८३५.० मि.मी. होते. अलिकडच्या काळात ७७९.०१ मि.मी. पर्जन्यमान झाले आहे. एकूण पावसापैकी जवळपास ८० ते ८५ टक्के पाऊस जून ते सप्टेंबर या काळात पडतो तर उर्वरीत १५ ते २० टक्के पाऊस मान्सूनोत्तर काळात पडतो. या विभागाच्या पूर्व भागात पर्जन्याचे प्रमाण जास्त असून पश्चिम भागात कमी आहे.

मराठवाड्यातील पर्जन्यमान (मि.मी.)

सारणी क्र. ०२

वर्ष	२००१	२००२	२००३	२००४	२००५	२००६	२००७	२००८	२००९	२०१०	२०११	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६
सरासरी पर्जन्यमान	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१	७७९.०१
वार्षिक पर्जन्य	५७३.२	७३२.१	७३२.८	६११.८५	९२८.५९	८३४.८१	७०७.८३	६२६.०७	९१७.४८	९७३.०५	६५४.६०	५३८.२८	८५८.३७	४१४.०३	४३३.६८	८७९.३५
पर्जन्य विचलनता (%)	-३.३१	-६.०२	-५.९३	-२१.४६	+११८.२६	+१०७.१६	-१०.८६	-८०.३७	+११७.७८	+१२८.११	-८८.०३	-६१.१०	+१०९.६७	-५३.१५	-५५.६७	+११२.८८

स्त्रोत :- विभागीय आयुक्त कार्यालय, औरंगाबाद व www.mahaagri.gov.in

सारणी क्र. ०२ मध्ये सन २००१ ते सन २०१६ या कालावधीत मराठवाड्यात प्रत्यक्ष पडलेल्या पावसाची आकडेवारी दर्शविलेली आहे. मराठवाड्यातील पर्जन्याचे प्रमाण सरासरी पर्जन्यापेक्षा काही वर्षात जास्त तर काही वर्षात कमी आहे. मराठवाड्यात सर्वात जास्त पाऊस सन २०१० वर्षी ९७३.०५ मि.मी. पडला तर सर्वात कमी पाऊस सन २०१४ मध्ये ४१४.०३

मि.मी. पडला. मराठवाड्यात एकूणच पावसाचे प्रमाण कमी आहे. त्यामुळे या प्रदेशाला दुष्काळवाडा म्हणतात. १० वर्षात सरासरी पावसापेक्षा कमी पाऊस पडला तर ०६ वर्षात जास्त पाऊस पडलेला आहे.

मराठवाड्यात उष्णकटिबंधीय पानझडी प्रकारचे जंगले आढळतात. जंगलव्याप्त क्षेत्राचे प्रमाण फारच कमी असून मराठवाड्याच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या फक्त ०४ टक्के आहे. याचा परिणाम पर्जन्याच्या प्रमाणावर झाला. मराठवाडा विभागात जल आणि जंगल याचे प्रमाण कमी आहे.

हवामानाला अनुसरुन कोणते पीक घेतले पाहिजे याची माहिती शेतकऱ्यापर्यंत पोहोचवण्याची सक्षम यंत्रणा मराठवाड्यात नाही. बदलत्या हवामानानुसार पीक पद्धती रचना आणि पीक प्रारुप केल्यास शेतकऱ्यांचे नुकसान होणार नाही.

२. कृषी उत्पादकता (Agricultural Productivity)

सारणी क्र. ३ मध्ये संशोधन कालावधीतील निवडलेले एकुण २१ पिकांच्या दरहेक्टरी उत्पादनाची सांख्यिकी दिली असून अभ्यासाच्या सोईसाठी त्याचे १६ वर्षांचे तीन गट पाडून प्रत्येक गटातील ५ वर्षांची सरासरी काढली आहे.

वरील सारणी क्र. ३ मध्ये संशोधन काळात निवडलेल्या पिकांच्या दरहेक्टरी उत्पादनात बरीच तफावत असून त्यात प्रामुख्याने मूग, उडीद या दाळवर्गीय पिकांबरोबरच उन्हाळी भूईमुग, तीळ व जवस या तेलबियांच्या दरहेक्टरी उत्पादनात घट झाल्याचे आढळते तर याऊलट एकमेव कापूस या पिकाच्या दरहेक्टरी उत्पादनात वृध्दी झाल्याची नोंद दर्शवते. तसेच उर्वरित १५ पिकांच्या दरहेक्टरी उत्पादनात मात्र चढ-उतार झाल्याचे स्पष्ट होते. याचाच अर्थ अभ्यासक्षेत्रातील संशोधन कालावधीचा विचार करता घटत्या कृषी उत्पादकतेचे चित्र आढळते. संशोधन काळात कृषी आदानांचा (Inputs) परिणाम प्रतिकूल कृषीउत्पादकतेवर झाल्याचे स्पष्ट होते.

मराठवाडा विभागातील पिकांचे दर हेक्टरी उत्पादन कि.ग्रॅ. (पंचवार्षिक सरासरी)

सारणी क्र. ०३

अ.क्र.	पिके	२००१-०२ ते २००५-०६	२००६-०७ ते २०१०११	२०११-१२ ते २०१५-१६
१	खरीप ज्वारी	१०८२	१०५२	९०६
२	रब्बी ज्वारी	६१७	८४४	५२७
३	बाजरी	६१५	७२५	५७०
४	गहू	११९२	१५१९	१०००
५	खरीप मका	१४५४	१८१५	१६६१
६	रब्बी मका	१६६८	२०७५	१५११
७	भात	४३४	४५६	३५२
८	मूग	४५२	४२४	३५०
९	उडीद	५१२	४४०	४०६
१०	तूर	५५७	७६६	५२९
११	हरभरा	५३४	७४७	६२९
१२	खरीप भूईमुग	४६८	६४३	४९१
१३	उन्हाळी भूईमुग	११३४	१०२८	८५६
१४	करडई	५१८	६०९	५२०
१५	खरीप सूर्यफुल	४४४	५२०	३९१
१६	रब्बी सूर्यफुल	४७५	५११	४००

१७	तीळ	२५३	१९३	१९८
१८	जवस	२८४	२४९	१९१
१९	सोयाबीन	११५२	९६०	१०६५
२०	कापूस (क्विंटल)	१६५	२८७	२०५
२१	ऊस (मे.टन)	६२	७५	५५
स्त्रोत :- www.mahaagri.gov.in				

३. हमीभाव

सारणी क्र. ४ मध्ये संशोधन कालावधीतील निवडलेल्या एकूण २१ पिकांच्या हमीभावाची सांख्यिकी प्रदर्शित केली असून त्यात सर्वच पिकांच्या हमीभावात वृद्धी झाल्याचे आढळते. असे असले तरी संशोधन कालावधीमधील २००६-०७ ते २०१०-११ या पाच वर्षांच्या सरासरीशी २०११-१२ ते २०१५-१६ या पाच वर्षांच्या सरासरी हमीभावाची तुलना केल्यास असे दिसून येते की, खरीप व रब्बी ज्वारी ही तृणधान्यची पिके, तूर व हरभरा ही दालवर्गीय पिके तसेच सोयाबीन व कापूस या सहा (०६) पिकांच्या हमीभावात दुप्पटीने वाढ झालेली आहे. तसेच त्या खालोखाल उडीद या दाळवर्गीय पिकाबरोबरच करडई, खरीप व रब्बी सूर्यफुल, तीळ, जवस व कापूस या तेलवर्गीय (०६) पिकांच्या हमीभावात दीडपटीपेक्षाही जास्त वाढ झालेली आहे तर उर्वरित (०९) पिकांच्या हमीभावात सुमारे दीडपटीने वाढ झाल्याचे दर्शवते.

थोडक्यात संशोधन कालावधीमधील शेवटच्या दहा वर्षात सरासरी हमीभावात दीडपटीपेक्षाही जास्त वाढ झालेली असली तरी ते हमीभाव उत्पादन खर्चावर आधारित नसल्याने वाढीव हमीभावाचा शेतकऱ्यांना आर्थिक लाभ होत नसल्याचे स्पष्ट होते.

शेतमाल हमीभाव प्रति क्विंटल (पंचवार्षिक सरासरी)

सारणी क्र. ०४

अ. क्र.	पिके	२००१-०२ ते २००५-०६	२००६-०७ ते २०१०-११	२०११-१२ ते २०१५-१६
१	खरीप ज्वारी	५०३	७४०	१४१६
२	रब्बी ज्वारी	--	७५९	१४३६
३	बाजरी	५०३	७४०	११८६
४	गहू	६३०	१०००	१४०२
५	खरीप मका	५०८	७४४	१२२०
६	रब्बी मका	५०८	७४४	१२२०
७	भात	५४४	८१३	१२८२
८	मूग	१३९०	२३३४	४३७०
९	उडीद	१३९०	२२३२	४१७५
१०	तूर	१३५८	२०५२	४०६५
११	हरभरा	१३३६	१६६७	३१००
१२	खरीप भूईमुग	१४२३	१९१४	३६८६
१३	उन्हाळी भूईमुग	१४२३	१९१४	३६८६
१४	करडई	१४४३	१६६९	२९३०
१५	खरीप सूर्यफुल	१२९४	१९५८	३५९०

१६	रब्बी सूर्यफुल	१२९४	१९५८	३५९६
१७	तीळ	१४७७	२३२९	४२८०
१८	जवस	५२५	६८५	१०८७
१९	सोयाबीन	९४२	१२५८	२३३०
२०	कापूस (क्विंटल)	१७१९	२२१४	३५३०
२१	ऊस (मे.टन)	६८७	११५०	२१२०
स्त्रोत :- www.mahaagri.gov.in				

सारणी क्र. ०४ नुसार संशोधनासाठी निवडलेला एकुण २१ शेतमालाच्या हमीभावात २००१-०२ ते २०१५-१६ या कालावधीत वाढ झाली असून ती पीक उत्पादन खर्चाच्या प्रमाणात कमी असल्याने उत्पादन खर्चावर आधारीत शेतमालाला हमीभाव देणे आवश्यक आहे.

४. शेत जमिनीचे तुकडेकरण

मराठवाड्याची लोकसंख्या सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार १.३ कोटी, सन २००१ च्या जनगणनेनुसार १.५ कोटी तर सन २०११ च्या जनगणनेनुसार १.९ कोटी होती. मराठवाड्यातील लोकसंख्येची दशवार्षिक वाढ २२.४४% (२००१) आणि १९.८५% (२०११) होती तर द्विदशवार्षिक वाढ ४२.२९% (२०११) होती. लोकसंख्येची मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली परंतु जमिनीच्या क्षेत्रात वाढ झाली नाही. उलट पीक लागवड क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात घट झाली. दरडोई जमिनीचे प्रमाण कमी झाले तसेच जमिनीचे तुकडीकरण झाले. आर्थिक स्थिती कोलमडली, आर्थिक भार सहन न झाल्याने शेतकरी आत्महत्त्येस प्रवृत्त झाल्याचे दिसते.

५. जलसिंचन

आवर्षण प्रवण क्षेत्रातील मराठवाड्यात जास्तीत जास्त प्रमाणात सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे आहे. सध्याच्या पद्धतीऐवजी सूक्ष्म सिंचन पद्धतीचा वापर केल्यास सिंचन क्षेत्रात २१,३०,००० हे. पर्यंत वाढ होऊ शकेल. मराठवाड्यात सूक्ष्म सिंचनाखाली सन २०१३-१४ (३३००० हे.), २०१४-१५ (३४००० हे.) तर २०१५-१६ (१३००० हे.) क्षेत्र होते. मराठवाडा विभागात १०० टक्के अनुदानावर सूक्ष्म सिंचन योजना राबविली जाते. गेल्या ३० वर्षापासून राबविल्या जाणाऱ्या या योजनेचे सकारात्मक परिणाम दिसून येत नाहीत असा अभिप्राय राज्य नियोजन विभागाने दिला होता.

७. निष्कर्ष व शिफारशी (Conclusions & Recommendations)

अ. निष्कर्ष (Conclusions)

I. मराठवाडा पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात असून पावसाचे प्रमाण, वितरण व कालावधी यात तफावत आढळते. त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ झाल्याचे आढळत नाही.

II. मराठवाडा औद्योगिकदृष्ट्या मागासलेला असून येथील शेती हा अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे.

III. शेतकरी केवळ कर्जबाजारीपणा व हालाकीची आर्थिक स्थिती यामुळे आत्महत्त्या करतात असे नाही तर त्यास इतर सामाजिक प्रश्नही महत्त्वाचे आहेत.

ब. शिफारशी (Recommendations)

I. मराठवाड्यात नदीजोड प्रकल्प, मोठे सिंचन प्रकल्प निर्मिती, पाणलोट क्षेत्र व जलसंधारण कामे करण्यास मोठा वाव आहे.

II. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थैर्यासाठी कर्जमाफी, कर्जसवलत, शासकीय अनुदान व मदती ऐवजी कृषी व्यवसायास पूरक पायाभूत सुविधा उपलब्ध करुन देणे आवश्यक आहे.

III. शासनाने शेतकऱ्यांकडून थेट शेतमालाची खरेदी करणे, पीक विमा योजनेची व्याप्ती वाढविणे, शेतमालाला उत्पादन खर्चावर आधारीत भाव देणे, पीक नुकसान भरपाई देणे यासंबंधीचे निर्णय शासनाने वेळेत घेणे आवश्यक आहे.

IV. मराठवाड्यातील शेतकऱ्यांच्या भवितव्यासाठी कुरण क्षेत्र विकासावर भर देऊन पशूपालन, शेळी पालन, मेंढी पालन तसेच कुक्कुटपालन व मत्स्य व्यवसाय यांच्या विकासास वाव आहे.

८. संदर्भ (References)

१. महाराष्ट्राचा भूगोल - डॉ. सुरेश फुले
२. कृषी भूगोल - डॉ. अरुण कुंभारे
३. कृषीचिंतन - डॉ. सुधीर भोंगळे
४. शेतकरी दिनदर्शिका - राम नेवले
५. महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी - अर्थ व सांख्यिकी संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई.
६. District Census Handbook (1991, 2001, 2011) - Maharashtra State, Mumbai.
७. कृषी दैनंदिनी (२००८) - कृषी तंत्रज्ञान माहिती केंद्र विस्तार शिक्षण संचालनालय- मराठवाडा कृषी विद्यापीठ, परभणी.
८. दैनिक लोकसत्ता
९. www.mahaagri.gov.in

2018 -19

Peer Reviewed International Research Journal of Geography
Maharashtra Bhugolshastra Sanshodhan Patrika
ISSN : 0971-6785 {Impact Factor 3.687 (IIFS)} Vol. 36, No.1, Jan-Jun. 2019. pp 54 - 59

Dr. Babasaheb Ambedkar's Views about Indian Agriculture

Dr. Landge S. S.

Abstract

Being an economist, Dr. B.R. Ambedkar's views are vital regarding Indian agriculture because it is the back-bone of our's economy. The present paper has been attempting to highlights on the agri views of Dr. Ambedkar and to study the intensity of the problems of Indian agriculture. This study is totally based on secondary data which is scattered in the forms of speeches of Dr. B.R. Ambedkar, writtings, research papers, journals, various books, Govt. publications and special issues published in various periodicals and daily newspapers. Co-operative farming, traditional revenue collection (Khot) method, marginal land holdings, collective farming & socialism these components of Indian agriculture which stated by Dr. B.R. Ambedkar is considered for this study purpose. This study also reveals that agricultural production will increase by adopting collective farming. Small holdings are lonely due to the increasing population optimum land holdings. Consolidation of marginal holdings and industrialization are the remedies on Indian agri-problems.

Key Words :- *Holding system, marginal land holdings, agricultural production industrialization, collective farming.*

१) प्रस्तावना (Introduction):

स्वातंत्र्योतर काळात भारतीय शेती आणि शेतकऱ्यांच्या प्रश्नांच्या स्वरुपात फारसा बदल झालेला आढळत नाही. शेतकरी आत्महत्या, बेरोजगारी,अल्पभूधारणक्षेत्र, जलसिंचन समस्या, पायाभूत सुविधांचा अभाव, पीक प्रारुप व अल्प कृषी उत्पादकता या सर्व समस्यांची उकल करण्यासाठी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या विचारांचे महत्व विशद करुन त्यांची अंमलबजावणी करणे गरजेचे आहे.

२) उदिष्ट्ये (Objectives):

अ) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या भारतीय कृषी विषयक विचारांचा परामर्श घेणे.

ब) भारतीय शेतीच्या समस्यांची तीव्रता अभ्यासणे.

३) संशोधन पध्दती (Research Methodology)

प्रस्तुत संशोधन कार्यासाठी दुय्यम स्वरुपाची माहिती (Secondary Data) वापरलेली आहे. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कार्य खूपच व्यापक स्वरुपाचे असून त्यांचे लेखन कार्यही अमाप व बहुमूल्य आहे. बाबासाहेबांच्या विचारांची व कार्याची व्याप्ती पाहता ते व्यक्तीगत पातळीवर न अभ्यासता आंबेडकरी विचारधारा म्हणूनच त्याकडे पाहिले जाते. असे असले तरी येथे अभ्यासाची मर्यादा ही बाबासाहेब आंबेडकरांच्या कृषीविषयक विचारांपुरतीच सिमीत आहे.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे परदेशातील उच्च शिक्षण पूर्ण झाल्यानंतरचे कार्य या दृष्टीने महत्त्वपूर्ण असून हा कार्यकाळ साधारणत: १९२०–१९५६ दरम्यानचा आहे. अर्थात या सुमारे ३७ वर्षाच्या अल्पावधीतच त्यांचे लेखन कार्याशिवाय सामाजिक, राजकीय व अर्थविषयक विचारांबरोबरच कृषीविषयक विचार येथे महत्त्वाचे आहेत. त्यांचे हे कृषी–विचारधन एकाच ठिकाणी व सुसुत्रबध्द स्वरुपात नसून ते ग्रंथ, भाषणे, वर्तमानपत्रातील विविध लेख व परिसंवाद तसेच चर्चासत्रे आणि शासकीय पातळीवरील विविध विधेयके व

त्यातील उपायांबद्दल डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केलेले भाष्ये व टीका टिपण्णींचाही त्यात समावेश होतो.

४) अल्प परिचय (Brief History) :

भिमराव रामजी आंबेडकर यांचा जन्म १४ एप्रिल १८९१ रोजी झाला तर महापरिनिर्वाण ०६ डिसेंबर १९५६ या दिवशी झाले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी डिसेंबर १९१२ – बी. ए. (मुंबई विद्यापीठ). जून १९१५ – एम. ए. अर्थशास्त्र (कोलंबिया विद्यापीठ, अमेरिका), जून १९१६ पीएच. डी. (कोलंबिया विद्यापीठ), जून १९२२ बॅरिस्टर (ग्रेज-इन संस्था, लंडन), नोव्हेंबर १९२३ डॉक्टर ऑफ सायन्स (लंडन विद्यापीठ) अशा अनेक पदव्या मिळविल्या. ८ जुलै १९४५ – पिपल्स एज्युकेशन सोसायटीची स्थापना केली. २० जून १९४६ – मुंबई येथे सिध्दार्थ महाविद्यालयाची स्थापना, ६ जून १९५० – औरंगाबाद येथे मिलिंद महाविद्यालयाची स्थापना केली.

५) लेखन कार्य (Writings) :

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी थॉट्स ऑन पाकिस्तान (१९४०), काँग्रेस आणि गांधीनी अस्पृश्याप्रति काय केले (१९४५), शुद्र पूर्वी कोण होते (१९४६), दि अनटचेबल्स् (१९४८), बुध्द आणि त्यांचा धम्म (१९५०) या महत्वपूर्ण ग्रंथसंपदा शिवाय अनेक महत्वाचे लेखन कार्य केले.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर अर्थशास्त्रज्ञ होते. कोलंबिया विद्यापीठाला सन १९१५ साली ''ॲडमिनिस्ट्रेशन ॲण्ड फायनान्स् ऑफ ईस्ट इंडिया कंपनी'' या विषयी प्रबंध सादर केला तर सन १९१७ साली '' द इव्होल्यूशन ऑफ प्रोविन्शियल फायनान्स् इन ब्रिटिश इंडिया : अ स्टडी इन द प्रोविन्शियल डिसेंट्रालायझेशन ऑफ इंपिरियल फायनान्स्'' या विषयावर संशोधन प्रबंध सादर केला. '' लंडन स्कूल ऑफ इकॉनॉमिक्स् '' या संस्थेला सन १९२३ साली ''द प्रॉब्लेम ऑफ द रुपी, इटस् आरिजिन ॲण्ड इट्स सोल्यूशन'' या विषयी प्रबंध सादर केला.

६) सामाजिक कार्य (Social Contribution) :

२० मार्च १९२७ रोजी महाड येथे चवदार तळ्याचा सत्याग्रह, १५ फेब्रुवारी १९२९ अमरावती येथे आंबादेवी मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, १३ ऑक्टोंबर १९२९ पुणे येथे पर्वती मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, ३ मार्च १९३० नाशिक येथे काळाराम मंदिर प्रवेश सत्याग्रह, ९ ऑगस्ट १९३० नागपूर येथे पहिली अखिल भारतीय अस्पृश्य परिषद, २६ डिसेंबर १९३७ खेड (रत्नागिरी) येथे चर्मकार परिषद, ३० डिसेंबर १९३७ पंढरपूर येथे अस्पृश्य वर्गाची परिषद, डॉ. आंबेडकरांच्या सामाजिक कार्याची सुरुवात जाती अंताच्या लढ्यापासून झाली. समता, स्वातंत्र, बंधुत्व, न्याय, स्वाभिमान या मानवी मूल्यांधिष्ठीत एक नवीन विषमताहीन समाजरचना निर्माण करण्यासाठी धडपड केली.

७) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे कृषी विषयक विचार (Dr. Babasaheb Ambedkar's Views about Agriculture) :

भारतीय शेती व डॉ. आंबेडकरांचे समग्र जीवन कार्य यांचा विचार केल्यास त्यांचे कृषीविषयक विचार पूर्णत: ग्रंथ स्वरुपात उपलब्ध नसले तरी त्यांच्या चळवळी, भाषणे, संशोधन, वृत्तपत्र व विचारधारेच्या आधारे काही मुद्यांच्या स्वरुपात मांडता येतील.

I) सहकारी शेती (Co-operative Cultivation) :

ऑक्टोंबर १९२७ साली एफ. जी. एच. ॲन्डरसन यांनी मुंबई कायदे मंडळात 'अल्पभूधारक मदत विधेयक' (Small Holders Relief Bill) मांडले. हे विधेयक 'धारणक्षेत्रांचे लहान आकारमान' व 'विखुरलेली धारणक्षेत्रे' या दोन समस्यांवर उपाय सूचविणे यासंबंधी होते. या विधेयकात (१) स्थावर मालमत्तेच्या विभाजनावर नियंत्रण (मुखत: जमीन)(२) एकसंघ धारणक्षेत्राची विक्री हे उपाय सूचविण्यात आले. या विधेयकानुसार लहान आकाराची धारणक्षेत्रे अस्तित्वात आणण्यास प्रतिबंध घालण्यात आला होता. या उपायावर आक्षेप घेऊन डॉ. आंबेडकरांनी असे विचार मांडले की ''धारणक्षेत्राचे आकारमान वाढवून ते फायदेशीर ठरविले जाऊ शकत नाही.श्री. ॲन्डरसन यांनी धारणक्षेत्रे विभाजनासंबंधी सूचविलेल्या उपायानुसार छोट्या शेतकऱ्यांना आपल्या जमिनी मोठ्या शेतकऱ्यांना विकल्याशिवाय पर्याय राहणार नव्हता. परिणामत: असंख्य छोटे शेतकरी भूमिहीन शेतमजूर होतील. स्थावर मालमत्तेची मुलांना न्याय व समान हिस्सा मिळणे आवश्यक असून उपजिवीकेचे कोणतेही साधन नसल्यामुळे जमिनीचा लहानसा तुकडा देखील महत्वपूर्ण ठरतो.'' म्हणून डॉ. आंबेडकरांनी विखुरलेल्या व लहान धारणक्षेत्रांच्या समस्येवर सहकारी शेतीचा उपाय सूचविला. एका विशिष्ट आकारांची सहकारी शेत जमीन अस्तित्वात आणल्यास लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या विनाशापासून वाचविता येईल. सहकारी शेतीमुळे शेतकऱ्यांच्या जमिनीवरील मालकी हक्क अबाधित राहील.

II) खोती पध्दती (Khoti Holdings System):

रत्नागिरी, ठाणे, कुलाबा (रायगड) जिल्ह्यांच्या काही भागात खोती भूधारणा पध्दत प्रचलित होती. खोती पध्दतीमध्ये शेतसारा गोळा करण्यासाठी शासनाने खोतांची नियुक्ती केलेली असे. गोळा केलेल्या शेतसाऱ्यातून काही हिस्सा शासनाकडे जमा करण्याची जबाबदारी खोतांकडे होती. ठराविक रक्कम शासनाकडे जमा केल्यानंतर खोत स्वत:ला असलेल्या अधिकाराचा दुरुपयोग करीत आणि शेतकऱ्यांचे शोषण करीत असे. यामुळे लहान शेतकरी आणि खोत यांच्यात संघर्ष निर्माण होत असे. ''डॉ. आंबेडकरांनी शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देण्यासाठी १३ एप्रिल १९२९ रोजी खोती पध्दती बंद करण्याचे प्रयत्न केले. तद्नंतर १७ सप्टेंबर १९३७ रोजी मुंबई कायदेमंडळात खोती पध्दत रद्द करण्याविषयी विधेयक मांडले. शेती कसणाऱ्यांचे शोषण थांबविणे. शेतकरी व सरकार यांच्यात प्रत्यक्ष संबंध प्रस्थापित व्हावा अशी मागणी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी केली''

III) भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय

(Small Holdings in India and their Remedies):

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचा 'भारतातील लहान धारणक्षेत्रे आणि त्यावरील उपाय' हा मुलभूत व महत्वाचा संशोधन लेख सन १९३८ मध्ये प्रसिध्द झाला. प्रस्तुत लेखात भारतातील जमीनधारणा पध्दती, जमीनधारण क्षेत्राचे आकारमान, कृषी उत्पादकता आणि शेती व शेतकऱ्यांच्या समस्या यांचे शास्त्रशुध्द विश्लेषण केले. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते '' लहान धारण क्षेत्रे आणि ती विखुरलेली असल्याने हा भारतीय शेती विकासातील फार मोठा अडथळा आहे. कृषी उत्पादक घटकांचा पर्याप्त प्रमाणात वापर करता येत नसल्यामुळे उत्पादन खर्च वाढला मात्र कृषी उत्पादकता वाढली नाही. कृषी उत्पादकता वाढविण्यासाठी धारणक्षेत्रांचा आकार वाढविणे (Raise the Holding Capacity)व तुकडे एकत्रीकरण (Consolidation)करणे आवश्यक आहे''

बाबासाहेबांच्या मते '' भारतातील जमीनधारणा पध्दती केवळ आर्थिकदृष्ट्या विचार करण्याची बाब नसून ती सामाजिकदृष्ट्या ही महत्वाची आहे. भारतीय जमीनधारणा पध्दती दोषयुक्त असून विशिष्ट जातीच्या लोकांकडे जमिनीचे मोठ्या प्रमाणात एकत्रिकरण झालेले आहे. या जमीनधारणा पध्दतीमुळे भारतात जातीव्यवस्था व वर्गव्यवस्था मजबुत होण्यास मदत झाली. जमीनदारांकडून भूमिहीन वर्गाचे सामाजिक व आर्थिक शोषण होत आले, तसेच भारतात सरासरी दरडोई जमीन धारणेचे प्रमाण कमी आहे''

भूधारणक्षेत्रांच्या आकारमानाविषयी डॉ. आंबेडकरांनी उपस्थित केलेले प्रश्न (Questions Raised about Land Holding System) :

अ) धारणक्षेत्राच्या विभाजनामुळे साधनसंपत्ती व उत्पादक घटक यांचा कार्यक्षम व पर्याप्त वापर करण्यात अडचण निर्माण होत असताना धारणक्षेत्रांचे विभाजनमुळातच का होते?

ब) मोठी धारणक्षेत्रे किफायतशिर व लहान धारणक्षेत्रे अकिफायतशिर ही खरोखरच वस्तुस्थिती आहे काय? आणि हे कशाच्या आधारे ठरवायचे?

क) लहान व विखुरलेल्या धारणक्षेत्रामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांवर अंतिम उपाय कोणता?

वारसा हक्क हे जमीन विभाजनाचे प्रमुख कारण नसून प्रचंड लोकसंख्या वाढ आणि लोकसंख्येचा जमिनीवर पडत असलेला अतिरिक्त भार हेच त्याचे मुख्य कारण आहे. शेती हेच उपजीविकेचे एकमात्र साधन असल्यामुळे अजिबात जमीन नसण्यापेक्षा लहानसा का होईना जमिनीचा तुकडा आपल्याला असावा अशी लोकांची धारणा आणि लहान लहान जमीन तुकड्यापासून काही ना काही फायदा होणे हीच मानसिकता लहान धारणक्षेत्र निर्मितीचे गमक आहे. लोकसंख्येच्या अतिरिक्त भारामुळे धारणक्षेत्राचा एक विशिष्ट ठराविक आकार टिकून राहणे अशक्य आहे असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते '' उत्पादन खर्च वजा जाता, राहिलेल्या उत्पादनावर एका कुटुंबास पुरेल इतके अन्न आणि जीवनमानाचा स्तर राखेल इतके उत्पादन व उत्पन्न ज्या आकाराच्या शेतीतुन मिळेल तो आकार आदर्श मानला पाहिजे.'' फायदेशीर धारणक्षेत्रे हे उपभोग या निकषा आधारे ठरविणे त्यांना मान्य नव्हते. कारण त्यांच्या मते ''शेती हा उपभोगाचा उपक्रम नव्हे तर उत्पादनाचा उपक्रम (Enterprise in Production) असल्यामुळे किफायतशीर धारणक्षेत्रे ही उत्पादनाचा निकषा आधारे ठरविणे योग्य'' शेती उत्पादनाचा घटक असल्यामुळे मोठे व लहान धारणक्षेत्रे असा फरक करता येणार नाही. शेती हे केवळ पोट भरण्याचे साधन नाही तर ते राष्ट्रीय उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहे. किफायतशीर धारणक्षेत्रे म्हणजे जमीन, भांडवल आणि श्रम हे उत्पादक घटक पर्याप्त(Optimum) प्रमाणात उपलब्ध असणे होय. लहान धारणक्षेत्रे भारतीय शेतीची समस्य नसून साधनसामग्रीचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. धरणक्षेत्राचे आकारमान मोठे करणे हा भारतीय शेती समस्येवर उपाय नसून उत्पादन सामग्रीची उपलब्धता वाढवीणे हा खरा उपाय आहे. कायद्याने जमिनीचे तुकडे जोड शक्य होईल परंतु दरडोई अल्प जमीनधारणेचा प्रश्न सोडविता येणार नाही. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या मते बचतीतून भांडवल निर्मिती होते. अतिरिक्त उत्पादनातून बचत केली जाते. परंतु शेतीतून अतिरिक्त उत्पादन होत नसल्यामुळे भांडवलाचा तुटवडा ही खरी समस्या आहे. त्यामुळे मशागतीसाठी श्रमाचा अवाजवी उपयोग करणे अपरिहार्य ठरते. परंतु प्रत्यक्ष लागवडीखालील जमिनीचे अल्प व अत्यल्प प्रमाण यामुळे लोकसंख्या वाजवीपेक्षा अधिक(Surplus) व (Ladle) बेकार राहते. या अनुषंगाने डॉ. आंबेडकरांनी वाजवीपेक्षा अधिक रोजगाराची संकल्पना

(Superfluous Employment) मांडली. डॉ. आंबेडकरांनी मते ''कृषी व्यवसाय किफायतशीर करण्यासाठी धारणक्षेत्रे मोठी करुन भांडवल व तत्सम साधने आवश्यक त्या प्रमाणात उपलब्ध केली तर त्यामुळे बेकार श्रमाचे प्रमाण वाढून बेकार श्रम समस्या अधिकच बिकट होईल.'' अशा गुंतागुंतीच्या समस्येवर मात करण्यासाठी औद्योगिकीकरण हा उपाय सूचविला. औद्योगिकीकरणामुळे अनावश्यक व बेकार उत्पादक अशा बिगर शेती क्षेत्रात सामावून घेतले गेल्यामुळे लोकसंख्येचा शेतीवरील अतिरिक्त भार कमी होईल, जमिनीचे तुकडेकरण थांबेल, बेरोजगारीला आळा बसेल, राष्ट्राच्या अतिरिक्त उत्पन्नात भर घालण्याचे काम करतील. तसेच जमिनीविषयी असलेले आकर्षण कमी होईल. परिणामत: जमिनीचे विभाजन व तुकडेकरण करण्याच्या प्रवृत्तीस आळा बसेल व आपोआपच धारणक्षेत्रे मोठ्या आकाराची होऊ लागतील.

IV) सामुदायिक शेती आणि शासकीय समाजवाद (Collective Agriculture and Socialism):

राजकीय लोकशाही प्रत्यक्ष कृतीत आणण्यासाठी आर्थिक लोकशाहीची जोड असली पाहिजे अशी आग्रही भूमिका डॉ. आंबेडकरांची होती. आर्थिक समता प्रस्थापित करण्यासाठी समाजाच्या आर्थिक व्यवहारात शासनाने हस्तक्षेप करणे आवश्यक आहे या भूमिकेतून डॉ. आंबेडकरांनी शासकीय समाजवादाचा एक भाग म्हणून सामुदायिक शेतीचे समर्थन केले. आज शासन गटशेतीचे समर्थन करत आहे. सामुदायिक शेतीमुळे जमीनदार, अल्पभूधारक, कूळ, शेतमजूर,अस्पृश्य, आदिवासी या वर्गाचे शोषण थांबेल. तसेच भेद सुध्दा नष्ट होईल आणि आर्थिक व सामाजिक समता स्थापित होऊन राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना रुजवली जाईल. सामुदायिक शेतीसाठी शासनाने पाणी पुरवठा, जनावरे, खते, बी-बीयाणे या पायभूत सुविधा उपलब्ध करणे आवश्यक आहे. सामुदायिक शेतीमुळे कृषी उत्पादकता व सामुहिक कार्यक्षमता कायम राहून ग्रामीण अर्थव्यवस्था सुधारण्यास मदत होईल. औद्योगिकीकरण व सहकारी शेती यापेक्षा सामुदायिक शेती हा न्याय व समता प्रस्थापित करण्यासाठी व्यापक व परिणामकारक उपाय असल्याचे मत मांडले आहे. ''शेती हा 'शासकीय उद्योग' असावा असे डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे मत होते. शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करुन सामुदायिक शेतीसाठी सर्व जमीन शासनाने ताब्यात घ्यावी मग ती जमीन खाजगी व्यक्तीच्या मालकाची, कुळाची किंवा गहाण असो. ज्यांच्याकडून जमीन घेतली जाईल त्यांना योग्य मोबदला द्यावा. शासनाने जमीन ताब्यात घेतल्यानंतर तिचे ठराविक आकाराचे तुकडे करुन ते गावातील व्यक्तींना काही नियम व अटींवर कसण्यासाठी द्यावेत. जमिनीची वाटणी करताना जातीपातीचा विचार केला जाऊ नये. यामुळे जमीनदार, कुळ व भूमिहीन असे कोणीही राहणार नाही.

शेती उत्पादनातून शासनाला योग्य तो हिस्सा जमा करुन उरलेले उत्पादन जमीन कसणाऱ्या गावकऱ्यांनी सरकारने ठरवून दिलेल्या संहितेनुसार सर्वांनी वाटून घ्यावे. सामुदायिक शेती बाबत शासनाला काही अधिकार आणि जबाबदारी असेल. अधिनियम व मार्गदर्शक तत्वे यानुसार शेती उत्पादनावर शेतसारा लावणे, शासनाने पुरविलेल्या भांडवलावर कर बसविणे, सामुदायिक शेतीच्या तत्वांचा व अटीचा भंग करणे किंवा बाधा आणणाऱ्यांना योग्य शिक्षा सूनविणे, जमीन कसणाऱ्यांना नुकसान भरपाई देणे इत्यादी. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, संघटित व औद्योगिक कामगारांना मिळणारे फायदे आणि सामाजिक सुरक्षा योजना शेतकरी व शेतमजूरांना मिळाल्या पाहिजेत उदा. भविष्य निर्वाह निधी, आरोग्य विमा, नुकसान भरपाई इ. डॉ. आंबेडकरांचे कृषी विचार मानवी कल्याणाचे आणि समतेवर आधारीत अर्थव्यवस्था स्थापन करण्याचे आहेत.

८) निष्कर्ष व शिफारसी (**Conclusions and Recommendations**) :

अ) निष्कर्ष (**Conclusions**):

१) डॉ. आंबेडकरांच्या मते शेतीचे राष्ट्रीयीकरण करावे आणि लहान जमीन धारणक्षेत्राचे एकत्रीकरण करुन किफायतशीर धारणक्षेत्रे निर्माण करावेत व कृषी विकासास आवश्यक पायाभूत सुविधा शासनाने उपलब्ध करुन देणे गरजेचे आहे.

२) लहान जमीन धारण क्षेत्र निर्मितीस वारसाहक्क हे एकमेव कारण नसून प्रचंड लोकसंख्या वाढ व लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार हे कारणीभूत आहे.

३) डॉ. आंबेडकरांनी बेरोजगारी, कृषीचे आधुनिकीकरण व कृषीवरील लोकसंख्येचा अतिरिक्त भार कमी करण्यासाठी औद्योगीकीकरणाचा उपाय सूचविला.

४) डॉ. आंबेडकरांच्या मते, सामुदायिक करार शेतीमुळे आर्थिक समानता आणि सामाजिक एकता निर्माण होण्यास मदत होईल व राष्ट्रीय एकात्मतेची भावना वाढीस लागेल.

५) डॉ. आंबेडकरांच्या मते संघटित व औद्योगिक कामगारांना मिळणारे सर्व आर्थिक व वैद्यकीय फायदे, लाभ, योजना शेतकरी व शेतमजुरांना मिळाले पाहिजेत.

ब. शिफारशी (**Recommendations**):

१. भारतीय शेती आणि शेतकऱ्याच्या समस्यांची सोडवणूक करण्यासाठी भारतीय शेतीला उद्योगाचा दर्जा द्यावा.

९) संदर्भ (**References**) :

१) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर गौरव ग्रंथ – दया पवार (निमंत्रक) – महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई – २५ डिसेंबर १९९३.

२) लोकराज्य – मनिषा पाटणकर (मुख्य संपादक) – माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई – आक्टोंबर २००६.

३) लोकराज्य – चंद्रशेखर ओक (मुख्य संपादक) – माहिती व जनसंपर्क महासंचालनालय महाराष्ट्र शासन, मुंबई – एप्रिल २०१५.

४) शिक्षण संक्रमण – कृष्णकुमार मा. पाटील (संपादक) – महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे – एप्रिल २०१६.

५) सकाळ दैनिक अंक – भिमा तुझ्या जन्मामुळे – रमेश पांडव – एप्रिल २०१६.

६) शिक्षण संक्रमण – कृष्णकुमार मा. पाटील (संपादक) – महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे – एप्रिल २०१७.

७) भारतीय राजकीय विचारांचा इतिहास – डॉ. ना. य. डोळे – कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे.

* डॉ. एस. एस. लांडगे

कला व विज्ञान महाविद्यालय, चौसाळा,

ता. जि. बिड.